

K. Hausenblas

Nerudův vypravěč a téma

S prózou pochodil Neruda u Šaldy nepoměrně hůře než s poezií. Vysoko vyzvedl FXŠ jen povídku U tří lilií (má ji za "největší oslavu sexu v české literatuře", o ní platí jeho slova, že N-ova próza "v nejlepších místech je lyricky zvichřená", avšak blíže se kritik dotýká skoro jen rysů námětu, nikoli tvaru), jinak uvádí, že "v několika málo nejlepších povídkách zachraňuje se (N.) pointou" (výslovně jmenuje Svatováclavskou mši a Trhany, ale může se to vztahovat i na povídku U tří lilií), v "slabších místech" popisující nebo referující, v "nejslabších novinářsky vtipkující a buršikózně duchaplničící". Zdrcující je Š-ův úsudek o malostranské povídce Přivedla žebráka na mizinu: N. "hledá udýchaně zajímavost a strojí s napětím důmyslu vtip tam, kde má velce a prostě vidět... Ten Vojtíšek je mu (v "portrétu žebráka Vojtíška") tam jen záminkou k vyvolávání různých pitvorných policajtských figur, ano i k literární reminiscenci na nějaký Stormův "dojemně komický výrok". A celá povídka o pomstě "milionové báby", zlé odmítnuté žebračky, na tomto žebrákovi-dobrákovi je vypracována pro duchaplnický vtip, obsažený v jejím titule. Nerudovo figurkářství zdrobňuje sujet tak veliký, jako je chudoba, bída, ponížení: honba za feuilletonistickým duchaplnictvím není nikde tak odporná jako právě zde."

Citovali jsme tu v úplnosti tento soud ("Neruda poněkud nekonvenční", Listy pro umění a kritiku II, 1934), který vychází z "figurkářského" pojetí Nerudova přístupu k látce, kterou ztvárnil v Povídkách malostranských (dále jen PM). V PM je ovšem mno-

ho figurek s malým f a jedny s velkým F, a je tu i figurkářský způsob zobrazení řady lidských jedinců (a jejich příběhů zpravidla osudových). Už sám pojem "figurek" není radno brát rovnou jako hodnotící s odstínem zřetelně negativním. Souvisí - rozumí se, že myslíme na šedesátá a sedmdesátá léta minulého století - s pojmem "genru" a dalšími. Nám však jde o něco jiného: dáváme Šaldovi za pravdu, pokud jde o nevhodnost literární reminiscence vypravěčovy na Stormův výrok (na daném místě a ještě několika jiných v PM) - principiálně však dovolávání se literárních děl a vůbec kulturních jevů patří k charakteristickým rysům PM (vypravěč se v PM obrací na adresáta s kulturně širokým rozhledem, vyžaduje od něho značnou interpretační aktivitu, provozuje s ním nejednou různou hru, servíruje mu např. i mylné údaje, a to se zdaleka nedá subsumovat pod fejetonistické duchaplnictví, které poškozují velký syžet); nesdílíme však nikterak Šaldův názor na vztah mezi tematickými složkami povídky Přivedla... a na jejich hierarchii. Je tato povídka vypravována pro paradox obsažený v jejím titulu? Je postava Vojtíška jen záminkou "k vyvolávání různých pitvorných policajtských figur"? Proč Nerudovi záleží na "pitvorných policajtských figurách"? I když bereme Šaldovy formulace jako kritickou exsuperaci, musíme říci, že postihují ten fakt, že v textu dané povídky jsou nějak porušeny obvyklé proporce tematické výstavby povídkového útvaru.

A kousek této výstavby zde, milý Mojmíre, hodláme stručně osvětlit a vysvětlit. Abychom však k tomu získali pevnou základnu, nemůžeme pouze posuzovat vztahy tematických složek "o sobě", nýbrž musíme sledovat, jak se jeví jakožto složky vyprávění, tedy sledovat, jak se v dané povídce odvíjí vyprávění a co se přitom "děje" v rovině tematické. Připomeňme ještě, že přitom potřebujeme brát povídku Přivedla... jako uzavřený (lépe by bylo říci

"sám o sobě postačující") text i, zároveň, jako jednu (třetí) z PM, tedy jako komponent povídkového cyklu, cyklu nesporně dosti uceleného, avšak také nesporně různotvárného (k zapojení povídky do PM Šalda nepřihlíží).

Nejprve několik málo slov k typu vypravěče. Je to zde (a ve většině PM) vypravěč pamětník a svědek. Není "vševědoucí", naopak výslovně připomíná, co ví, a co neví ("Čím byl před tím /Vojtíšek, než se stal žebrákem/, to nevím...Jak byl té doby stár, tak asi vím") Tím zvyšuje dojem autentičnosti vyprávěného, ovšem na druhé straně se jeho pamětnictví a svědectví nevztahuje k událostem, které tvoří nejdůležitější složky příběhu, nýbrž převážně "jen" prostředí, vlastností postav atp.; pokud připomíná svou přítomnost v rámci událostí tvořících hlavní příběh, pak je to účast jen zcela okrajová, vypravěč nijak nezasahuje do děje: vyslechne některé rozhovory postav do děje zapojených (ne však rozhodujících, např. rozmluvu Vojtíška s babou miliónovou) atd., sám však nemluví (neobyčejně zajímavě je po této stránce podána scéna s matkou, při níž máme dojem dialogu, vypravěč však vůbec nepromluví).

Přitom pamětnické a svědecké zážitky jsou podány "dětskýma očima" (vypravěči bylo 8 let, Vojtíškovi 80!); je tu akcentována naivita dětského přístupu k věcem - viz snahu o doslovný výklad Vojtíškova výroku o svatovítském lvu), čímž vypravěč nutí čtenáře k přehodnocování a vytváření vlastního hodnocení na základě kontextu co nejširšího a údajů různého druhu.

Sledujme nyní krok za krokem vypravěčův postup z hlediska vztahu mezi způsobem vyprávění a tematickou výstavbou vyprávěného. - Na sám začátek textu je položeno tematické vymezení ("Chci vyprávět událost smutnou"); to je v souhlase s názvem

povídky, který postihuje v aforistické paradoxní zkratce výsledek příběhu. Šalda považuje název za duchaplnický (resp. i samu konstrukci příběhu), ale je možno vidět věc jinak: komický paradox v názvu "nadlehčuje" smutný ráz příběhu, podobně jako je "změkčena" tragika příběhu páně Vorlova "falešnou" tematickou motivací v názvu "Jak si nakouřil pan Vorel pěnovku". V názvu povídky Přivedla... je však konotováno ještě něco jiného: jeho formulace je jaksi "ve stylu" lakonických výroků a hodnocení, jakými bývají komentovány události, které vzrušily dané společenství a o nichž kolují různé zvěsti "veřejného mínění", fámy, která kraluje nad Malou Stranou. Neříkáme, že formulace v titulu je jakoby přímo vzata z řečí, které se kolem případu Vojtíškova rozvířovaly - Vojtíškovu odmítnutí baby miliónové bylo nejspíše beze svědků a pomluva jí vymyšlená a "daná do oběhu" se stala anonymní součástí fámy, chtěli jsme jen ukázat, že i stylizace názvu povídky zapadá celkově do stylu podání.

Vyprávění smutné události však přijde až v 2. třetině textu. Co je náplní třetiny první? Vypravěč, když vyslovil svůj záměr vyprávět smutnou událost, cítí nutnost nejprve představit hlavního jejího hrdinu^x. To je ovšem postup zcela

^{qb}
^x Mimochodem, ve fabuli dějové jsou "hlavními aktéry" subjekty dva: nejen Vojtíšek, nýbrž také baba miliónová (však Šalda na jednom místě nazývá povídku "povídka o pomstě miliónové báby"); ona je "prvním hybatelem" v oné změně veřejného mínění, která nakonec Vojtíška fyzicky ničí, on je v celém příběhu pouze obrany neschopným "patientem". Důležitější však je, že baba miliónová (pro kterou má vypravěč jen přezdívku,

nejmenuje ji příjmením) vystupuje pouze v druhé polovině prvního oddílu povídky (je ovšem zřejmé, že ona ukula pomstu pomocí nepravdivé pomluvy, avšak není to v textu řečeno). Proč se zmiňujeme o této věci, přece tak "průhledné"? Proto, že nám nejde o fabuli příběhu, nýbrž o stavbu syžetu povídky.

obvyklý. Charakteristika začíná vnějším popisem, vzhledem k rozsahu povídky dosti obšírným a podrobným. Když pak vypravěč dojde k žebrácké profesi hrdinově a chce uvést jeho věk, odbočuje, "odbíhá od tématu" (tím je v tomto úseku postava páne Vojtíšková - Šalda na jednom místě mluví o povídce jako o "portrétu žebráka Vojtíška"). Vypravěč motivuje svou digresi snahou podložit autentičnost údaje o stáří Vojtíškově vlastním svědeckým zážitkem: jak je Vojtíšek stár, zaslechl jednou v jeho rozhovoru s policajtem Šimrem. Chystá se povědět, jak k tomu rozhovoru došlo, avšak když vyslovil jméno policajtovo, považuje za žádoucí seznámit posluchače-čtenáře podrobněji s touto figurou (která vzhledem k tématu "portrét žebráka Vojtíška" má zcela okrajovou pomocnou úlohu). Nemůžeme se nezastavit u úvodní věty popisu policajta Šimra: "Pan Šimr, to byl ten tlustý pan policajt." Ještě se předtím v této povídce, ani v předcházejících dvou v PM, o policajtech nemluvílo; odkazovací zájmeno "ten" neodkazuje ke kontextu, nýbrž k věcnému okruhu, který "přece" těsně patří do oblasti globálu vzpomínek z mládí: policajti služebně na Malou Stranu přidělení neoddělitelně patřili do galerie lidiček malostranských, míní se v době předbřeznové. Ale i při popisu pana Šimra^x se vypravěč "zapomene": Když je řeč

^x Nemůžeme si odpustit poznámku, že v popise všech tří postav, jimž se v povídce dostává rozvedenějšího popisu, pracuje autor

s přirovnáními z oblasti jídel: Vojtíšek: "obličej...do červena lesklý jako nedělní pečínka, politá čerstvým máslem".

Šimr: "hlava jeho od zadu vypadala jako několik jitrnic, vypocujících sádlo". Baba miliónová: "Její obličej byl...samá drobná vráska jako tenounké nudličky".

o Šimrově přílbě, vybavuje se vypravěči vzpomínka na to, jakou mívali on a jiné děti švandu, když Šimr honíval nějakého neukázněného výrostka a musel si přílbu sundat, aby mu nespadla z hlavy ("Tu jsme se pak my děti smály a tančily po jedné noze, ale jakmile se na nás podíval, hned zas jako by nic.")

Už zde bychom mohli pro dostatek důkazů ve výkladu přestat, leč pokračujme ještě dále. Vypravěč po zastavení u vzpomínky na švandu s potížemi pana Šimra s přílbou pokračuje v charakteristice policajtově z hlediska národnostního (byl to Němec, který se nenaučil dost dobře česky - jemu jedinému dává Neruda v PM do úst výpověď výrazně a beze zbytku realizovanou v obecné češtině: "Už jsou voni taky asi hezky starej."!) Tak se konečně dostává k cíli: dozvídá se z úst Vojtíškových, že je starci už 80 let.

Zdálo by se, že nyní může vypravěč pokračovat v charakteristice pana Vojtíška nebo spustit vyprávění o oné smutné události. Ale kdež! Onikání Šimrovo vůči Vojtíškovi je vypravěči podnětem k obšírnému rozvedení toho, jaký byl v oné předbřeznové Malé Straně vztah mezi obyvateli a místními policajty. Vedle Šimra jsou jmenováni ještě tři další, Novák, Kedlický a Weisse, o každém se udává, odkud pocházel atd. Pasáž věnovaná malostranským policajtům je skoro stejně dlouhá jako pasáž přímé charakteristiky hrdiny povídky Vojtíška; obě zabírají daleko největší část prvního, nejdelšího, oddílu povídky.

S vypravěčovým odbíháním od tématu je to tedy v expozici naší povídky ještě horší, než jak vytýká Šalda: tak zlé, totiž ^{zcela zjevné} očividné a několikrát opakované, že nemůžeme věřit vysvětlení, které hledá příčinu nesrovnalostí v neúspěšné snaze o duchaplnost. Téma není v umělecké próze, na rozdíl od školní kompozice, dáno vně textu, tak abychom mohli známkovat stupeň jeho realizace. Je ovšem v textu povídky přítomno, jako v každém verbálním komunikátu (s výjimkou okrajových případů úsilí obejít se bez něho v poezii "atematické"). Je součástí věcně obsahové výstavby - kterou právě tradičně nazýváme (příliš široce) tematická. Ta má svou dynamiku, často nemálo složitou, s jejímž postižením obecně i v konkrétních provedeních jsme se systematicky dostatečně nevypořádali. Patří do ní jako podstatná součást i napětí mezi tématem^x a smyslem textu. To se projevuje velmi čas-

^x Existence tématu je motivována komunikační strategií, při níž podávatel se snaží vést adresáta-potenciálního příjemce k cíli, jímž je ona výsledná sémantická konfigurace "na výstupu", pro kterou bychom mohli vyhradit termín "smysl" textu. Tato problematika ovšem souvisí s aktuálním (tematicko-rématickým) členěním, avšak nekryje se s ním, resp. s tím, jak toto členění bývá postihováno. Pokusil jsem se nahlédnout do tohoto hnízda problémů svého času v jubilejním čísle časopisu Česká literatura 1969 v čl. "Krátká úvaha na téma "téma".

to i v textech mimouměleckých. Také tím, že mluvíme o povinnosti "držet se tématu" a o "odbíhání od tématu". V uměleckých dílech (a v menší míře někdy i mimo umění) se, jak jinak, i tato složka výstavby stala předmětem "hry". Nejsouc dáno zvnějšku, téma se v uměleckém textu nejen, jak se říká, "rozvíjí", nýbrž

při takovém rozvíjení od samého začátku teprve konstituuje. "Tematickou funkci" mívá leckdy už název povídky, ovšem už ten musíme brát - na rozdíl např. od názvu lekce v učebnici, který její téma "závazně" udává - jako součást sémantické hry a principiálně nejinak je tomu i s případy, kdy "po vzoru" základních typů mimouměleckých komunikátů, např. odborných statí, vypravěč téma svého vypravování na začátku explicitě formuluje.

Do onoho významového, resp. obsahového komplexu, který nazýváme téma, patří v naší povídce jak postava žebráka Vojtíška, tak postavičky malostranských policajtů. Je to totiž nejen povídka o smutném osudu páně Vojtíškové, a o pomstě odmítnuté žebračky, ale také povídka o pomluvě - totiž jedna ze dvou: hned následující, O měkkém srdci paní Rusky, je též o pomluvě profesionální pomlouvačky na pohřbech; Neruda se však neopakuje: první je pomluva zlá, zabíjející, druhá je lidská (ženská) slabost, která sice ruší důstojnost pohřbů, ale nic víc. Všimněme si přitom, jak skvělým grifem Neruda podtrhuje zásadní rozdílnost pomluv v těchto dvou povídkách: než začne vypravěč líčit, jak profesionální pomlouvačka Ruska rozjíždí svou pomlouvačnou konverzaci s neznámou vyhlédnutou paničkou na pohřbu, představuje čtenáři paní Rusku těmito slovy: "Poněvadž do toho vlastně nikomu nic není, podotknu zde jen mimochodem, co se vyprávělo o ovdovění paní Rusky. Tenkrát byla u každého dělostřeleckého pluku zvláštní setnina bombardérů, mladí, buclatí hoši, krev a mlíko. Tu setninu prý pan Rus naprosto nenáviděl, prý nějak kvůli své ženušce, a jednou ho strašně proto sbili. Ale, jak praveno, nikomu do toho nic není." Tedy parádnímu kousku z repertoáru

profesionální pomlouvačky je předeslána neméně mistrná pomluva vypravěčova při představování této postavy.

Aby však nemohla být činěna výtká nám, že odbíháme od tématu, vraťme se k povídce Přivedla žebráka na mizinu. Řekli jsme o ní naposledy, že je to i povídka o pomluvě. A nakonec je to v úhrnu svých dílčích témat povídka o životě Malé Strany v předbřeznové době, jedna z řady, kterou představuje celý cyklus PM. Poměr mezi jednotlivými tématy, která jsme uvedli (jejich výčet a formulace nemusejí být považovány za ukončené), je různý: jedno je širší, druhé užší, jedno malostranštější, druhé obecnější, jedno centrálnější v rámci povídky, druhé v rámci cyklu PM. V různých souvislostech může vystoupit ta nebo ona složka do popředí. Je tu však princip, který dává této povídce řád, i pokud jde o rovinu tematickou, a který porušení obvyklých proporcí "ospravedlňuje": Je to způsob vyprávění, který můžeme charakterizovat jako stylizaci výrazných rysů spontánního vyprávění mimoliterárního: vyprávění, které postupuje vpřed sice na základě jistého tematického záměru, které však "je živeno" asociacemi, jež se vypravěči vybavují na základě některých složek, k nimž vyprávění právě dospělo. Jsou v PM povídky, které zřetel ke kontextu cyklu příliš nepotřebují (např. U tří lilií), i když samy do celku ovšem důležitý moment a tón vnášejí, pro pochopení a ocenění jiných je zřetel k celku důležitý (jako právě pro povídku Přivedla...).

Podobně jako se v naší povídce mohou (a v izolovaném pohledu i musí) zdát "pitvorné policejtské figury" tělesem cizím, může tomu tak být i v jiných "figurkářských" číslech PM: tak např. v Hastrmanovi pasus o Velké francouzské revoluci (o "svobodě" ve "Frankreichu") nebo o stříbrné pseudosvatbě

pana Jarmárky v povídce o panu Vorlovi. Někdy jsou vypravěčovy odbočky zcela krátké, ale neméně výrazné a heterogenní, např. připomínka o přerušení vypravěčova kamarádství s Jozífkem, synem hokynářky, která obsluhovala doktora Heriberta v Doktoru Kazisvětovi. Ale i v jiných případech, kdy je pasáž těsněji spjata s hlavní tematikou povídky, ukazuje nejednou jinak, k širší tematice cyklu: např. úvodní partie o hospodě U Štajniců a jejím návštěvnictvu svým rozsahem a vypravěčovou pozorností daleko přesahuje potřebu speciální tematiky povídky Pan Ryšánek a pan Šlěgl. Vůbec zobrazení hostinců, pohřbů aj., rozesté po jednotlivých povídkách, spíná se ve výběrový celek obrazu malostranského prostředí. To je, obecně vzato, nakonec jev pro sbírky povídek velmi charakteristický. Jako jev zvláštní mohou ovšem působit "hiáty" mezi tematickými složkami uvnitř jednotlivých povídek - a to je právě případ, který jsme probírali. Jak je takový hiát v povídce Přivedla... překlenut způsobem vyprávění, jsme rovněž ukázali.

Nerudově próze může být vytýkáno leccos. Ještě více jejích stránek však zasluhuje ocenění kladné. Do této hodnotící polohy nás však zatlačila potřeba vyrovnat se s názorem Šaldovým v této věci. Více než o hodnocení nám totiž šlo o výklad. Omlouváme se, že jsme jeho výchozím objektem učinili pouze jednu třetinu krátké povídky.